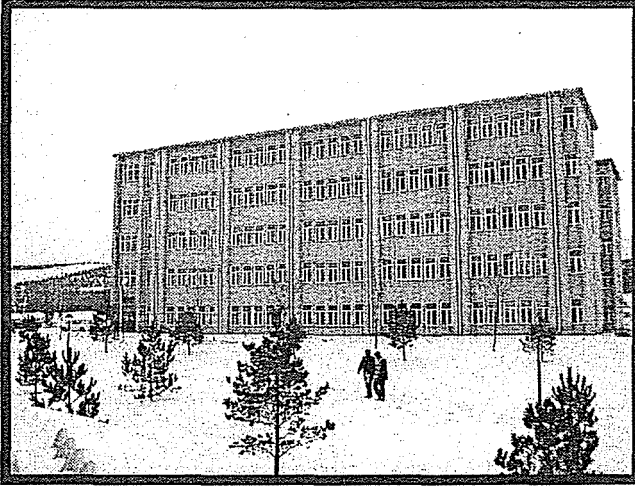
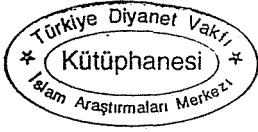

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

VI / II

sivas – 2002

İMANIN TEMELLENDİRİLMESİ

Mehmet BAKTİR*

mbaktir@cumhuriyet.edu.tr

Anahtar kelimeler: İman, tasdik, ikrar, amel, kelamcılar

ÖZET

İlk olarak, imanın tanımı ve gerçekte ne olduğu farklı ekollere göre ele alındı. Ardından imanın kesinlik derecesi ve unsurları İslam kelamcılarına göre ayrı ayrı işlendi. Son olarak da, tanımı yapılan imanın bireyde meydana gelmesinin imkanı incelendi.

SUMMARY

Firstly, definition of the believe and it's fact is handled according to the various school. Then, the level the definition of the believes and it's elements are taken one by one. Finally, ability of the believe on the person is inspected.

İMAN

İman, insanın tabii özelliklerinden biridir. Çünkü insan, çevresindeki varlıklar hakkında iki çeşit yargıya sahiptir. Bu yargıyı insan değil çevredeki varlığın yapısı belirler. Eğer varlık beş duyu alanının içinde ise bunun hakkındaki yargımız bilgiye, beş duyu alanın dışında ise inanca dayanır. Bu iki yargı kaynağı insanların yaşamlarının tümünü etkiler. Bilginin konuları somut ve evrensel olduğu için insanlar arasında ittifakla kabul görür. Ancak imanın konuları bilgininki kadar somut ve evrensel olmadığı için toplumlara göre farklılıklar göstermektedir. Buna rağmen iman insanın yaşam biçimlerine, düşüncelerine ve tavırlarına yön verir. Bu kadar önemli bir role sahip olan imanın ne olduğu ve nasıl meydana geldiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.

İslam kelamcılarının bir çoğuna göre iman, tasdiktir. Ancak bu tasdik içerdiği konusunda kelamcılar birbirinden farklı görüşler ileri sürerler. Bazılarına göre sadece dille ikrar olan tasdik, bazılarına göre hem dil, hem kalp hem de inanılanlarla amel etmeyi içine alır. Ehl-i Sünnete göre ise tasdik kalple yapılan bir onaydır. Dilin önemi sadece bu tasdiki açıklamak içindir.

Kavramsal anlamı konusunda farklı görüşler ileri süren kelim alimleri imanın oluşumuna etki eden nedenler konusunda da farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ancak bir çoğunun ittifak ettiği nokta imanın istidlalle oluşmasının gereğidir. Bu istidlallin nelere dayandırılacağını ise yine kelim alimleri farklı şekillerde izah ederler.

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Öncelikle konuya girmeden önce imanın kelime anlamıyla kavramsal anlamlarını gözden geçirelim. Çünkü ilerde söyleyeceğimiz şeylerin bir çoğu bu anlamlara dayanmaktadır.

A-İMANININ KELİME ANLAMI

Arapça kökenli bir kelime olan iman, bir kişiyi söylediği sözde doğru olmakla nitelemek veya onun doğru olduğunu kabul etmektir.¹ Türkçe karşılığı ise "inanma" veya inançtır. Ancak inanç terimi günümüzde "tasdik" in (mantıksal onay) karşılığı olarak algılanmaya çalışılıp, Arapça'daki imanın karşılığı olarak **inan** kavramı kullanılmaya özen gösteriliyor. Bu kavramın anlamı, ispatlanması mümkün olmayan şeylere delilsiz inanmaktır.² Dolayısıyla İslam'daki iman kavramının yerine kullanılması imkanı tartışılabilir. Çünkü İslam kelamına göre iman, akfî istidlalle elde edilmelidir. İstidlâlsiz iman en azından makbul sayılmaz. Ancak bu tür iman, Hıristiyan kelamı için geçerli olabilir. Çünkü Hıristiyan kelamına göre iman, akfî bir istidlal olmaksızın bir sıçrama ile bir şey konusunda kesin kanaat sahibi olmaktır. Bu nedenle İngilizce'de iman karşılığı olarak "faith" kavramını kullanılır. Kaynaklarının bir çoğu batı kökenli olan Felsefe literatüründe de "faith" karşılığı olarak "inan" kavramı kullanılmaktadır.³

B-İMANIN KAVRAMSAL ANLAMI

İmanın kelime anlamının tasdik olduğu konusunda ittifak eden kelim alimleri⁴, onun kavramsal anlamında farklı görüşler ileri sürerler. Onlara göre iman, kelime anlamından farklı bir içeriğe sahip olarak değişmiş ve özel bir anlam kazanmıştır. Ancak bu anlamın ne olduğu konusunda ittifak sağlandığı söylenemez. Onlardan bazılarının göre iman sadece kalple tasdik etmek, bazılarının göre sadece dille ikrar ve bir diğer guruba göre de kalple tasdik yanında dille ikrar ve dinin gerekleriyle yerine getirmektir.

1. Sadece Kalple Tasdik ve Dille İkrar Olduğunu Söyleyenler

Genelde bu görüşü, eş'ari ve maturidi kelim alimleri savunmaktadır. Gerçi Eş'ari'den (-324/936) iki türlü iman tarifi nakledilir. Tarifin birinde iman, tasdik, diğerinde ise marifeti içine alan nefsin bir sözü olarak geçer. Meşhur olarak kabul edilen rivayet ise tasdik olmasıdır. el-Bakillâni, (403/1013) el-Cüveynî, (478/1085) Ebu Hanife (-150/767) ve arkadaşları da bu görüştedirler. Ancak Eş'ari kelimcilerine göre tasdik imanın rüknü, ikrar ise şartıdır. Muhakkıklar hariç, fıkıhçılık yönü ağır basan Maturidi kelimcileri tasdik ve ikrarı birlikte caiz görürler.⁵

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, s. 21; Taftazânî, *Şerhü'l-Akâid*, s. 158;

² Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1984, s. 96.

³ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 1982, s. 185.

⁴ Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, el-Luma fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida, Nşr. Richard J. Mc. Carthy S. J. Beyrut, 1952, s. 75; Bakillani, Ebu Bekir Muhammed b. et'Tayyip, et-Temhid, Nşr. Richard J. Mc. Carthy S. J. Beyrut, 1957, s. 346; el-Kari, Ali b. Muhammed, Şerhu Fikhi'l-Ekber, Mısır, 1323, s. 80; Kilavuz, Ahmet Saim, *İman Küfür Sınırı*, İstanbul, 1996, s. 21.

⁵ Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdümelik b. Abdillâh, el-İrşad İla Kavati'l-Edille fi Usulü'l-İtikad, Nşr. M. Yusuf Musa, Ali Abdülmünim Abdulhamid, Mısır, 1369, s. 397; Bakillani, et-Temhid, 346; el-Kari, Şerhu Fikhi'l-Ekber, s. 80; Maturidi, *Kitabü't-Tevhid*, (Tah. Feihullah Huleyl), İstanbul, 1979, s. 378; Pezdevi, Ebu Yusuf Muhammed, *Eh-i Sünnet Akaidi*, (Çev. Şerafeddin Gölcük), İstanbul, 1988, s. 214; Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir et-Temimi, *Usulü'd-Din*, İstanbul, 1928, 247-250.

Onları imanin kalple tasdik olduğunu savunmaya götüren nedenlerden bazıları şunlardır:

1-Kur'an'da geçen "Sen bize inanmıyorsun" ayetidir.⁶

2-Arap dilinde imanın tasdik anlamına kullanıla gelmesidir.

3-Allah'ın kitabında imanın ardından amelleri de ayrıca zikretmesi⁷ ve kendi aralarında savaşıarak eñ büyük günahı işleyenlere inananlar⁸ diye hitap etmesidir. Bu ve buna benzer bir çok ayetlere dayanarak imanın kalple tasdik olduğu kanaatine varmışlardır.

Onların imanı tasdik olarak görmelerinin yanında dille ikrarı da şart koşmalarının nedeni kalpteki imanın tebliğ edilip insanlara açıklanması içindir. Yani müminler arasında inanan biri gibi karşılanması içindir. Çünkü kalpte imanın olup olmadığı dille ikrar etmeksizin bilinmesi mümkün değildir.⁹

2. İmanın Sadece Dille İkrar Olduğunu savunanlar

Bu görüşü Mürcie ve Kerramiye mezhepleri savunmaktadır. Onlara göre iman, kalbin tasdiki ve dinin gereklerini yerine getirme şartı olmaksızın dille ikrardır.¹⁰ Bu konudaki dayanakları ise, Peygamber (s.a.v.) den rivayet edilen bir hadistir. Hadiste şöyle geçmekte: "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir" deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Ne zaman bunu söylerlerse kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak dinî cezaları müstesna; içlerindeki muhasebesi Allah'a aittir.¹¹

Bu tür bir iman anlayışının savunulması biraz problemlili olabilir. Çünkü dil bir iletişim aracı olup karar verme aracı değildir. Bu nedenle dille yapılan imanın, iman olması tartışılabilir. Nitekim dille inandık deyip içinden inanmamak mümkün olduğu gibi dille inanmadığını söyleyip inanmak da mümkündür. Bu yüzden baskı altında olan kişinin sadece diliyle inkar etmesi onun imanını götürmez. Ayrıca cezadan kurtulmak için, İslam toplumu içinde, inanmadığı halde iman ettiğini söyleyenler, her ne kadar insanlar tarafından mümin kabul edilseler de Allah katında münafık kabul edilirler. Dille ikrara insanın içindekini yansıtmaması veya insanların dille söyleme dışında insan zihnindeki anlama imkanına sahip olmadığı göz önüne alınarak dille ikrara iman anlamı yükleniyorsa bunun izah edilmesi gerekir. Ancak imanın dille ikrar olduğunu savunanların bu konuda bir açıklamasına ulaşamadık.

⁶ Yusuf, 12/17.

⁷ "İman edip güzel amel işleyenler...", Bakara, 3/277.

⁸ "Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle savaş ederlerse onların aralarını düzeltin....Hucurat, 49/9.

⁹ Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, el-Lum'a fi'r-Red ala Ehl'iz-Zeyğ ve'l-Bid'a, (Nşr. Richard J. Mc. Carthy, S. J.), Beyrut, 1952, s. 75; Bakillâni, Ebu Bekir Muhammed, Kitâbü Temhidü'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil, (Nşr. Richard J. Mc. Carthy, S. J.), Beyrut, 1987, s. 346; el-Cüveyni, İmâmü'l-Haremeyn Abdümelik b. Abdullah, Kitâbü'l-İrşâd, (Tah. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdülmümin Abdulhamid), Mısır, 1950, s. 397; el-Bağdâdî, Usûlü'd-Dîn, s. 287; İbn Hümâm, Kemâlüddin, Kitâbü'l-Müsâyere, İstanbul, 1979, s. 305-309; Krş. Kılavuz, Ahmet Saim, İman Küfür Sınırı, İstanbul, 1996, s.21; Bağçeci, Muhittin, İman ve Allah'ın Varlığının İsbâtı, Kayseri, ts. s. 9; Gölcük, Şerafettin, Din ve Toplum, Konya, 2000, s. 19.

¹⁰ Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, Makâlâtü'l-İslamiyyin, (Tah. Helmut Ritter), Beyrut, 1980, 141; Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkahir b. Tahir, el-Fark Beyne'l-Fırak, (Mezhepler Arasındaki Farklar) Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul, 1991, s. 148.

¹¹ El-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, es-Sahîh, İstanbul, 1985, Cihâd, 2727; Müslim, Ebü'l-Huseyin Müslim el-Haccâc b. Müslim, es-Sahîh, İstanbul, İmân, 29.

3. İman Dil İle İkrar, Kalp ile Tasdik ve Dinin Gereklileriyle Amel Etmek Olduğunu Savunanlar

Hariciler, Mutezile, Zeydiyye ve Selefden İmam Malik, (-179/795) İmam el-Evzaî, (-88/707) İmam Şâfiî, Haris el-Muhâsibî, (-243/857) Kalânîsi, (-521/1167) Ahmed b. Hanbel (-241/855) gibi alimler bu görüşü savunurlar.¹² Bu görüşe göre bütün dinî vecibeleri yerine getirme imanın bir parçasıdır. Yani dini vecibelerden birini yerine getirmeyen imandan çıkmış olur. Aslında bu vecibelerin hepsinin veya belli bir kısmının bunun içine dahil olup olmadığı konusunda bu görüşü savunanların kendi aralarında da bir bütünlük yoktur. Mesela bazı Haricilere göre ister farz olsun ister nafîle olsun bütün vecibeler imandandır. Bunlardan birini yerine getirmeyen dinden çıkar.¹³ Mu'tezileden bazılarına göre özellikle de Basralı Mu'tezillere göre farzlar imandandır, nafîle olanlar imandan değildir. Dolayısıyla nafîle ibadetleri terk eden imandan çıkmaz. Sadece farz ibadetleri terk eden imandan çıkar. Ayrıca imandan çıkan kişinin küfre girip girmediği konusunda da farklı görüşler ileri sürülmektedir. Mutezileye göre büyük günah işleyen imandan çıkar ama küfre girmez. Eğer bu hatasında devam ederse küfre girer tövbe ederse imana döner.¹⁴

Onlar, imana ameli dahil etmelerine şu ayeti delil gösterirler: وما كان الله ليضيع إيمانكم "Allah, sizin imanlarınızı (namazlarınızı) zayi edecek değildir"¹⁵ Burada imanın, bir amel olan namaz yerine zikredilmesine dayanarak Mutezile ve bu görüşü savunan alimler, imanın ibadetleri içine aldığı görüşünü benimserler. Ehl-i sünnet kelimeleri ise ayette geçen imanın gerçek iman olduğunu savunurlar ve ayeti şöyle yorumlarlar: Beyt-i Makdisi kible olarak kabul edip (inanıp) kıldığınız namazlarınız, kible değişince boşa gitmeyecektir. O zamanki imanınıza göre amelleriniz baki kalacak. Yani kible olarak inandığınız ve namaz kıldığınız dönemdeki amelleriniz aynen kalacak. Kiblenin değişmesi sizin o zamanki kible inancınızı değiştirmeyecektir. Zira kible değişince sahabeden bazıları eski kibleye yönelik kılınan namazların durumunu sormaları üzerine böyle bir açıklama gelmiştir. Üstelik buradaki iman, müminlerin bir zamanlar Beyt-i Makdis'e kible olarak inanmalarındır. Yoksa hakiki anlamdaki iman değildir.¹⁶

A. İMANIN UNSURLARI

İman, sadece dille ikrar, sadece kalple tasdik ve dille ikrar edip kalple tasdik yanında dinin gereklileriyle amel etmek şeklinde üç türlü tarif edilmişti. Bu tanımlara bakacak olursak iman için üç şey söz konusu olmaktadır. Bunlar; dille ikrar, kalple tasdik ve vecibelerle amel yani ikrar, tasdik ve ameldir. Şimdi bunları imanda ne gibi roller üstlendiğini incelemeye çalışalım.

¹² Eş'arî, Makâlât, s. 73; Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah, Kitâbü'l-İrşâd, (Tah. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdülmümin Abdülhamid), Mısır, 1950, s. 396; Nesefî, Ebü'l-Muin Meymun b. Muhammed, Tabsiratü'l-Edille, (Tah. Hüseyin Atay), Ankara, 1993, I, 219.

¹³ Eş'arî, Makâlât, s. 105; el-Cürcânî, Seyyid Şerîf, Şerhu'l-Mevâkıf, İstanbul, ts. III, 246.

¹⁴ Eş'arî, Makâlât, s. 268; Bağdâdî, Mezhepler Arasındaki Farklar, s. 83; Cürcânî, a.g.e., III, 246.

¹⁵ Bakara, 3/143.

¹⁶ Nesefî, Tabsire, s. 248.

1. Tasdik

Tasdik, bireyin bir haberi doğrulamaktır.¹⁷ Bu durumda üç şey bulunur. Birincisi inanan kişi, ikincisi inanılan konu üçüncüsü ise inanç denen inananla inanılan arasındaki ilişki. Bu üçünden biri olmadan tasdik olması mümkün değildir.

Bu üç unsurdan birincisi inanandır. İnanan varlık öncelikle imanla mükellef olabilecek yaşta ve olgunlukta olmalı. Bu şart bir bireyin mükellef olarak kabul edilebilmesi içindir. Yoksa imanın başlangıcının belirlenmesi açısından değildir. Mükellef olarak kabul edilecek birey, akli çıkarımları yapabilecek kadar akıllı ve eğitilmiş olmalı. Akli yönden eksik olanın çıkarımlarda bulunması beklenemez. Ancak akli yönden tam olup da çıkarım yöntemlerini bilemeyebilir veya henüz bunları bilecek olgunluğa erişmemiş olabilir. İmanla mükellef olabilmesi için olgunluk seviyesine de ulaşması gerekir. Tabi ki bu durumda olanlar çok azınlıktır. Genel ve yaygın olan durum yaşla orantılı olarak belli olgunluğa ulaşmasıdır. Bu şartları taşıyan fert kendi hür iradesiyle inanmalı. İradesi olmadan ya da iradesinin bilincinde olmadan iman gerçekleşmez. Kişinin iradesinin inanılan varlık tarafından yönlendirilmesi yani imana sürüklenmesi iradeyi ortadan kaldırmaz. Ancak bu sürüklenme zorlayıcı derecede olmamalı. Zorlama iki türlü olabilir birincisi dış zorlamadır ki bu durumda iman göstermelik olur. Yani kişi gerçekten iman etmiş olmaz. Belki de bu insan tepkilerden kurtulmak için yalan söylemektedir. İkinci zorlama ise içsel, yani kişinin kendi bilgi ve deneyimlerinin imana zorlamasıdır. Bu zorlama bilgideki kesin bir zorlama ise bu iman değil bilgi olur. Bu takdirde bu varlık bilginin konusu olur.¹⁸

İkinci unsur olan inanılan varlığa gelince, bu varlık inanan tarafından diğer varlıklar arasından seçilerek iman konusu edilir. Bu seçimde inanılan varlığın özelliği belirleyici olur. Yani kişiyi ona yönlendirir. Ancak bu yönlendirmede insan iradesi tamamen ortadan kalkmaz. Eğer insan iradesini ortadan kaldıracak kadar güçlü bir yönlendirmeye sahipse bu varlık iman alanından çıkar, bilgi alanına girer. İnanılan varlığın inanç alanında kalması için kesinliğinin sübjektif yani kişisel olması gerekir. Bu da varlığın tasdikinin kesinliğinin tam olmaması anlamına gelir. Gerçi inanan kişi inandığı anda o varlık hakkındaki kanaati kesin olmaktadır. Ama bu kesinlik kişisel delillerle beslenmektedir. Bu açıdan bakıldığında iman konusunda yanlışlık bulunabilir. Batı düşüncesine göre, tasdik edilen şeyin yanlışlığı imanın kesinliğine zarar vermez. İnananda bir endişe veya şüphe bulunmadığı sürece yanlış şeye de inanılırsa bu inançtır. Ancak kelimeler imanının gerçek olmasının yanında vakiyaya yani gerçeğe uygun olmasını da şart koşarlar. Gerçeğe uygun olmayan tasdik iman sayılmaz. Bu nedenle tasdik hem kesin hem de vakiyaya mutabık olmalı. Bu açıdan bakıldığında kişinin inancındaki tamlığa rağmen inandığı şeyin yanlış olması, onun inancının eksikliğine değil de araştırmasının tam olmadığına atfedilir. Kişi araştırmasını yeterli yapmadığı için sorumlu olur.¹⁹

Bir varlığın iman konusu olabilmesi için inananın iradesi olması gerekir. İnanan irade etmeden bir varlık inanç konusu olamaz. Tabi ki bu bakış insan açısından geçerlidir. İnananın iradesinin bir varlığa yönelmesi için inanılan varlığın

¹⁷ Cürcani, eş-Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabü't-Tarifat*, ts. S. 59.

¹⁸ Özcan, Haneî, *Epistemolojik Açardan İman*, İstanbul, 1992, s. 19.

¹⁹ Özcan, a.g.e., s. 30

inanmanın iradesini yönlendirici olması gerekir. Ancak bu yönlendirme inananın iradesini ortadan kaldırmamalı. Eğer inananın iradesini ortadan kaldıracak kadar güçlü bir yönlendirme varsa bu iman olmaz, bilgi olur. Kısacası iman konusu olan şey aklilik arttıkça irade zayıflar, kişi zorunlu olarak bu konuya yönelir ve onu kabullenir. Bu tür durumlar genelde bilgide olur. İnanılan konunun akliliği azaldıkça onu kabullenmek için kişi fazla irade harcar ve onu kabullenir. Hatta bazı inanç sistemlerinde özellikle de imanı bir sıçrama olarak kabul eden Hıristiyanlıkta inanabilmek için kişinin iradesini zorlaması gerekir. Yani inanmak için akli bir dayanağı yoktur. Bu nedenle bir nedensellik onu imana götürmez o, kendi iradesiyle inanmaya çalışır. İnanan insan inandığı konuları yorumlayıp onu kendi bilgisine uygun bir şekle sokabilir. Ancak bu yorumlama inanılan varlıkta bir değişikliğe neden olmaz. Sadece insanın onu anlama şekli değişir. İnsanlar arasında inançların farklı olmasının nedeni de budur. Her insanın inandığı varlığı yorumlaması veya algılamadaki isabeti, kendi bilgisine bağlıdır. Kendi bilgisinin derecesi de içinde yaşamış olduğu çevreye bağlıdır. Yaşamış olduğu çevre bilgi yönünden yüksek düzeyde ise kendi de bu toplumun eğitimini yeterli derecede almışsa kişi inandığı varlığı algılama ve onu yorumlamada isabetli ve daha rahat olabilir. Aksi takdirde kişinin algılaması basit, yorumu da yetersiz olabilir.²⁰

Üçüncü unsur olan inananla inanılan arasındaki ilişkiye gelince: Her şeyden önce tasdik de denen bu ilişkinin sağlam yani kesin olması gerekir. Tasdikte tereddüt veya şüphe olmamalıdır. Şüphe olduğu takdirde o, "tasdik" olmaz, "zan" olur. Bu demektir ki; bireyi yönlendiren deliller zayıf ya da kişi inancını diğer delillerle destekleyememiştir. Ancak iman konusunda delillerin elbette rolü büyük olsa da imana götürme açısından bazen hiç önemi de kalmayabilir. Yani, delilleri kuvvetli olan insan inanmakta direnebilir ya da inkar edebilir. Bu açıdan deliller mutlak olarak imana götürücü değildir. Bu nedenle birisini imana götüren delil diğerini imana götüremeyebilir. Burada bireyin iradesi belirleyici olmaktadır. Önemli olan kararın yani imanın kesin olmasıdır.

Tasdikin kesin olması gerekir ancak insana bazen şüpheler gelebilir. Bu durumda inananın inançının durumu nedir? İki türlü şüphe vardır. Bunlardan birincisi insanın inancında tereddüt etmesi ki bu tasdiki ortadan kaldırır. İkincisi ise bir şeyi öğrenmek için insanın aklına gelen geçici şüpheler. Bu tür şüpheler bilmeye yada öğrenmeye yöneliktir. Kalam alimlerine göre; böyle bir şüphe kendisine gelen kişinin bu konuda yetkin birine baş vurması gerekir. Uzman birini aramayan kişi sorumludur. Uzman birini buluncaya kadar imanı da bir zarar görmez, o mümin sayılır.

Tasdikin yerinin neresi olduğu konusunda da alimler farklı görüşler ileri sürerler. Kelamcılara göre tasdik yeri kalptir, mantıkçılara göre ise zihindir.²¹ Bundan dolayı tasdik, iki kısma ayırarak imandaki tasdiki kalbin tasdiki, zihnin tasdikini de bilginin tasdiki olarak sınıflamak mümkündür. Zihnin tasdikinde akıl ve akli unsurlar, kalbin tasdikinde ise duygular ve vicdan rol oynamaktadır.²² Kalam alimleri bilginin tasdikiyle imanın tasdiki arasında bir ayırım yapmayıp, her ikisinin de

²⁰ Özcan, a.g.e., s. 21-25.

²¹ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara, 1982, s. 181.

²² Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, İstanbul, 1972, s. 25; Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, İstanbul, 1992, s. 69.

yerinin kalp olduğunu savunurlar. Onlara göre bilginin delili daha kesin ve somut, imanın delili istidlali ve soyuttur. İmanın delilleri duygu ve vicdana dayalı, bilimin delilleri duyulara dayalıdır. Dolayısıyla onaylayan ister kalp olsun ister zihin bir şey değişmez. Zaten insanın nefsi onay makamıdır. Diğer şeyler ona yol gösterici alet durumundadır. Her ne kabul edilirse edilsin tasdik bir kabullenmeden ibarettir.²³

Bilgi ve imandaki tasdik kesinlik açısından eşit, ancak bilgideki kesinlik bilginin ait olduğu objenin kendisinden nedensel olarak ortaya çıkmakta yani zorunlu ve objektif bir kesinliktir. İmanın kesinliği ise inanan kişinin şahsi çabasından doğan kesinliktir. Yani bilginin kesinliği objektif (görecesiz) imanın kesinliği görecelidir. İmanın tasdikinin kesinliği bireyin iradesiyle tamamlanarak tam bir kesinliğe ulaşır. Ama bilginin kesinliğinde iradenin hiçbir etkisi yoktur. Kişi onu kabul etmek zorundadır.

2. Amel

Amelden maksat dini vecibelerin yerine getirilmesidir. İnanan kişinin elbette inancının gereklerini yerine getirme hakkına sahip olması ve bunu yerine getirmesinden daha doğal bir şey yoktur. Ancak amel etme, imanın bir ölçüsü olabilir mi meselesine gelince bu konuda farklı kanaatler ortaya çıkabilir. Acaba gerçekte bu mümkün müdür? Yani ahlaki açıdan bu gerekli olabilir ama nedensel olarak veya birebir bir ilişki aralarında var mıdır?

İmanla amelın işlev bakımından bir birinden farklı olmasından dolayı aralarında nedensellik gibi bir bağın olması mümkün görünmemektedir. Çünkü iman kalbin, amel de bedenın işi olmasından dolayı her ikisinin işlevlerini ifa etme imkanları da farklıdır. Mesela kalp her zaman inancını koruyabilir. Ama beden her şartta işlevlerini yerine getiremeyebilir. Bu nedenle kalbin işi bedenın işinden daha kolay ve engelsizdir. Kalbe engel ancak kendi alanından gelebilir. Yani inancı giderecek şüphe vb. şeyler imanı etkileyebilir. Ama bedene her türlü engelin gelmesi mümkündür. Gerçi zorlama vb. şeylerde bedenın işlevini yerine getirememesi istisna tutulmuş yükümlülük kalkmıştır. Buna rağmen bazı engeller onu alıkoyabildiği açıktır. Diğer bir nokta ise iman ile amel arasında nedensellik bağı olmadığı için amelın imanın ölçüsü olması her zaman mümkün olmayabilir. Yani bir kişinin ibadetlerine bakarak onun imanın tam olduğunu tespit etmek her zaman isabetli olmayabilir. Çünkü inanmayan birisi de kendini gizlemek için ibadet yapabilir. İnanmamış olması onun ibadetine yani ameline engel olmayabilir. Aynı şekilde inanan biri de çeşitli sebeplerden dolayı ibadetini yapmayabilir. Buna imanı engel olamayabilir. Dolayısıyla amel imanın bir her şart altında belirtisi olmayabilir. Ancak bu durum amelın yapılmamasını da gerektirmez. Normal şartlar altında kişi inandığı şeyleri yapar. Yapmadığı takdirde ruhî bir sıkıntıya düşer ve kendi içinde çelişki yaşamaya başlar. Bu da onu rahatsız eder. Bununla beraber yapılan her amel ve eylem bireyin inancını güçlendirir.²⁴

3. İkrar

İkrar bir kişinin kendisi hakkında haber vermesidir. Yani kendi inancını insanlara bildirmesidir. İmanla ikrar arasında da nedensel bir bağ yoktur. Bu ikrar

²³ Taftazânî, Sa'dü'dîn Mesud b. Ömer, Şerhü'l-Makasid, İstanbul, ts, II, 253-264.; Bağçeci, Muhittin, İman ve Allah'ın Varlığının İsbâtı, s. 7; Özcan, a.g.e. s. 71.

²⁴ Bkz. Özcan, a.g.e. s. 23.

kişinin inancını yansıtırsa doğru, yansıtmazsa yalan olur. Ancak bunun doğru mu yalan mı olduğu tespitten uzaktır. Çünkü insanın kalbinde olanın bilinmesi imkansızdır. Bu nedenle kişi kendi hakkında ne söylediye ona inanmaktan başka çare yoktur. İster yanlış ister doğru olsun bireye alınacak tavır bu söze göre belirlenir.

Bireyin sözü inancına etki etmese de onu açıklar. Yani imanla ikrar arasında nedensellik bağı yoktur. Bireyin bir şeye inandığını söylemesi inanmadığı müddetçe inanan yapmaz. İnanması için mutlaka kalple tasdik etmesi gerekir. İnanan bir kişinin her hakkı bir nedenle diliyle inanmadığını söylemesi imandan çıkarmaz. İnsanların imanı kendi ikrarına bırakılmadığı zaman çeşitli zorluklar ve kasıtlı davranışlar ortaya çıkabilir. Mesela bir kişinin imanı onun ikrarıyla değil de fiillerine bakılarak tespit edilirse, bazılarına göre inanan kabul edilen kişi başka birilerine göre inkarcı kabul edilebilir. Dahası kasıtlı davranışlarda bulunma bu tür ortamlarda daha kolay olabilmektedir. Birini gözden çıkarmayı amaçlayanlar böyle bir ortamda yani inancın fiillere göre tespit edildiği ortamlarda rahatça başarıya ulaşabilir. Çünkü bireyin inanıp inanmadığını tespit üçüncü şahıslara kalmış oluyor. Bu nedenle İslam, inancın varlığını bireyin açıklamasına bırakmıştır. Hz. Peygamber döneminde bilinen münafıkların açıklanmamasının temelinde de belki bu gerçek yatıyordu.

B. İMAN BİLGİ MÜNASEBETİ

İslam kelimasında imanla bilgi arasında paralel bir bağ olup aralarındaki ilişki birbirini destekler vaziyettir. Asla imanla akıl çelişmez. Ancak Hıristiyanlıkta imanla bilgi münasebetleri farklı düşünülmekte ve bilgiyle iman birbirinden ayrı hatta zıt şeyler olarak algılanmaktadır.²⁵ İmanın gerçekleşmesinde bireyin iradesi Hıristiyanlıkta daha etkindir. İmanın var olması için akli bir delilin bulunmasına gerek yoktur. İslam kelimasında ise iman için istidlal gereklidir.

Kelam alimlerinin bir çoğu, istidlale dayanmayan taklidi imanı makbul bir iman olarak görmemelerine rağmen mukallidin kafir olduğu hükmü de verilmez.²⁶ Bunun nedeni her insanın istidlâl yapacak duruma sahip olamaması olabilir. Aslında insanların her birisinin bu tür istidlâl gücü yetse de işlerinin işlerin yoğunluğu nedeniyle belki de bu iş için fırsatı olmayacaktır. Gerçi inanan insanlar elbette bir şeye dayanarak iman etmektedirler. Belki de bunların dayanakları istidlâl olarak kabul edilebilir. Meselâ inanan birisi, çevre tarafından çok iyi bilinen birinin sözüne güvenerek ya da okullarda verilen eğitim doğrultusunda iman sahibi olmaktadır. Bu insanların istidlâl vakti bile olmamakta. Hatta böyle bir şey aklına bile gelmemektedir. Çünkü çevredekiler hep aynı olduğundan inancımızı sorgulamak bir yana kabul gören biri olmak için herkesin yaptığı şeyleri doğru kabul edip onları yapmaya uğraşılır. Bu nedenle kelam alimleri ilmi meselelerle uğraşısı olmayan bireylerin delilsiz imanlarını, makbul bir iman olarak kabul etmeseler de tamamen de yok saymamışlardır.

Kelam alimleri, imanın akıl dışı olmadığını ve insanların hepsinin imandan sorumlu olduğunu ispatlamak için imanın akli bir işlev olduğu üzerinde durmaktadırlar. Ancak bu aklilik bilgideki gibi tam bir aklilik olması beklenemez.

²⁵ Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, (Çev. Fahrullah Terkan, Salih Özer), Ankara, 2000, s. 19.

²⁶ Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitabü't-Tevhîd*, (Tah. Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979, s. 3-4.

Çünkü imana konu olan varlıkların algılanması ve onlar üzerinde düşünülmesi mümkün değildir. İnsanların bu konuda yapabileceği şeyler, algı alanının dışında olan varlıkları, algı alanına yansıyan yönleriyle algılamaktır. Bu da insanların bilgiye konu olan varlıkları algılamaları kadar net ve tam değildir. Bu aradaki boşluğu hakim kanaatle kapatmaktadırlar. Gerçi imanın bilginin bir türü olduğunu iddia eden alimler de vardır. Hatta İslam kelamında da imanı marifet olarak tanımlayan alimler de bulunmaktadır. Yalnız onların bu marifetle kasıtları tasdik olabilir. Çünkü marifette tasdik bulunabilir.

İmanı bilgi olarak kabul edenler, onu somut şeylerin bilgisi gibi de görmemektedirler. Onlara göre iman istidlali bilgidir. Dolayısıyla somut varlıkların bilgileri gibi kesinlik ifade etmez. Onların imanı istidlali bilgi olarak görmelerinin nedeni, imanın ve sosyal alan bilgilerinin tam bir kesinlik ifade edememeleri ve bireylerin ya da bu bilimle uğraşan kişilerin kanaatlerini taşımalarıdır. İman hiç bir zaman somut varlıkların bilgisi gibi kesin olamaz. Çünkü imana konu olan varlık insan algıları tarafından algılanmamaktadır. İnsanın doğrudan algılayamadığı varlık hakkında ki bilgisi de ona ulaştığı kaynaklara göre izafi yani göreceli olacaktır. İşte imana konu olan Allah'ın gözle görülmesi ya da diğer duyularla algılanamaması nedeniyle göreceli bilgidir.

Bazı alimler de imanın bilgi olmadığını, imanla bilginin farklı iki şey olduğunu savunurlar.²⁷ Onlara göre iman ve bilgi farklı alanlara sahiptir. Bilginin alanı yukarıda da geçtiği gibi duyuların alanıdır. İmanın alanı ise duyuların ulaşamadığı ancak varlığı çeşitli yollarla bilinen ve fizik ötesi diye de bilinen manevi aleme aittir. Gerçi maddi alemle ilgili inançlar olabilir. Bu tür inançlar genelde bilimle henüz ispatlanamamış konularda olurlar. Ancak bizim kastettiğimiz iman daha çok metafizik alemle ilgilidir. Burada imanla bilgiyi ayıran en bariz özellik onların kesinlikleridir. Bilgi de tam bir kesinlik vardır. Bu kesinlik zorunlu bir kesinliktir. Yani bireyin bunun üzerinde tasarrufu yoktur. Üstelik bu kesinlik evrenselidir. Her fert şartları yerine getirdiğinde aynı sonuca ulaşır. İman da ise kesinlik bilgideki kadar tam değildir. Birey bu kesinlikte tasarruf sahibidir. Üstelik bilgi gibi de evrensel değildir. Yani her birey şartları yerine getirdiğinde aynı sonuca ulaşamayabilir. Bu nedenle kesinlik açısından bilgi imandan önce gelir. Ancak oluşum açısından iman bilgiden önce gelir. Bir de algı anlamında bilgi vardır ki bu bilgi imandan önce gelir. Bu bilgi henüz tasdik noktasına ulaşmamıştır. Yani fert onunla ilgili bir yargıda bulunmamıştır. Bu açıdan bakıldığında iman bilgiden sonra gelir. Çünkü bilgi olmadan iman gerçekleşemez. Buradaki bilgiden kasıt istidlâlî veya marifet anlamındaki bilgidir. Yoksa kesin bilgiden sonra iman gelmez bilakis iman ortadan kalkar. Çünkü imana sebep olan insan iradesi yok olur ve kişi kabul etmek zorunda kalır. Zorunluluk ise ancak bilgiyi gerektirir. Ama istidlâlî bilgiden sonra iman gelebilir. Çünkü istidlâlî bilgi zorlayıcı değildir. Zaten istidlâlî bilginin içinde irade vardır. Yani onu kesinliğe götüren bireysel iradedir. Onun kesinliği görecelidir. Bir başka ifadeyle bu kesinlik kişinin iradesi tarafından tamamlanmaktadır. Böylece kişisel bir kesinliğe ulaşılmış olmakta ve artık imana konu olan şey fert açısından tam bir kesinlik ifade etmektedir. Dolayısıyla kesinlik ifade etmeyen bilgiden sonra iman gerçekleşebilir. Bu bilgi türü de ya sırf

²⁷ Özcan, a.g.e., s. 61.

algılama anlamına gelen marifet veya marifetten sonra oluşan istidlâlî bilgidir. Bu tür bilgiden sonra kesin hüküm içeren imanın varolması mümkündür.

İmanın tam bir kesinlik ifade etmeyen bilginin ardından kesinlik derecesine yükselmesi bireyin iradesiyle sağlanmaktadır. Bu iradeye bazı unsurlar da destek olabilmektedir. Bu unsurlar genelde duygular, sezgi vb. tür şeylerdir. Bu unsurların azlık ve çokluk derecesi dinlere göre de farklılık arz edebilmektedir. Mesela İslam'da bireyin iradesine delil yardım etmektedir. Dolayısıyla birey akıl yürüterek iradesine yardımcı olmaktadır. Ancak Hıristiyan inancı için delile gerek yok. Kişi istidlâlî bilginin kesinlik kazanması için de kendi kanaatini de eklemekte ve kişisel kesinliğe ulaşmaktadır. Buna kişisel bilgi ya da dini bilgi adı da verilmektedir. Bu adın verilmesinin nedeni görecesiz bir kesinliğe sahip olamamasıdır.²⁸

C. İMANIN BİREYDE OLUŞUMU

Yukarıda anlattığımız şartlar altında bireyde iman nasıl meydana gelir? Öncelikle inanan kişinin inanılan konuya ilgi duyması gerekir. Yani inanılan konunun inanan üzerinde ilgi uyandırması gerekir. Yani inanacak kişinin ilgisini kendisine çekebilmesi gerekir. Bu varlığın da bireyin ilgisini çekebilmesi için sıradan varlıkların arasından seçilmesi gerekir.²⁹ Böylece kişide araştırma hissi doğarak bu varlığı düşünmeye başlasın. Daha sonra da bu varlığa iman etsin. Bu durumdaki bireyin önüne çıkacak ilk ve en önemli sorun da Allah'ın varlığının ispatlanmasıdır. Çünkü Allah'ın varlığı ispatlanmadan onun peygamberlerinden ve emirlerinden bahsetmek mümkün değildir.³⁰

Bireyi inanmaya sevk edecek şey, ya sahip olduğu bilgi yada birinin ona böyle bir şeyin olduğunu söylemesidir. İnsana bunu söyleyen kişi farklı vasıflara sahip olabilir. Bunlar, bir peygamber, bir alim vb şahıslar olabilir. Günümüzde bir peygamberin bunları doğrudan söylemesi mümkün değildir. Ancak bu peygamber geldiği devirdeki insanlara bunları anlatmış ve onları inandırmış olabilir. Bu insanlarda bize bu duydukları ve inandıkları şeyleri aktarabilirler. Ancak aktarmanın sağlığı konusu tartışılabilir. Ama bu aktarma kayıtsız düşünüldüğünde, insanlar için bir delil olabilir. Konuyu aktaranın insan olması, bu tür şeyleri aktaranların ilim adamı olmasını gösterir. Bunun yanı sıra yazılı metinler vb. Araçlar bu tür bilgilerin bize aktarılmasında aracı olabilirler. Bu durumda kişiyi Allah'ın varlığına ikna edecek olan şey kutsal metinler ile bu metinleri ve bilgileri bir şekilde öğrenen bilim adamları olacaktır. Bunun dışında bir de insanların doğadan elde ettikleri ip uçlarıyla Allah'ın varlığını kanıtlama imkanı olabilir. Ancak bunların da kendine göre çeşitli zorlukları olabilir.

Öncelikle birey, bilgi elde etme konusunda kültürünün etkisi altındadır. Çünkü; insan bu bilgileri içinde bulunduğu çevreden hazır olarak alır. Bu bilgi yığınının bir nevi bağlı kalmak zorundadır. Çünkü insan bilgilerinin sonradan öğrenmektedir. Gerçi bilgilerin sonradan veya doğuştan olması konusunda farklı görüşler olsa da yine de insanlar bu bilgileri zamanla elde etmektedirler. Çünkü bilginin doğuştan

²⁸ Mâtürîdî, a.g.e., s. 380; Bağçeci, a.g.e., 21; Özcan, a.g.e., s. 37.

²⁹ Özcan, a.g.e., s. 39.

³⁰ Özcan, a.g.e., s. 83.

olduğunu savunanlar, bunun zamanla insan tarafından ortaya çıkarıldığını savunuyorlar. Bu da bilginin zamanla ortaya çıktığı anlamına gelir.

Çevre şartlarına bağlı olan bilginin kişilere göre farklılık arz etmesi de kaçınılmaz olacaktır. İyi bir bilgi seviyesine sahip toplumlar veya bireyle sıradan toplumlar veya bireyler arasında farklılıklar olacaktır. Dolayısıyla iyi bir eğitim ya da kültüre sahip olan toplumun bireylerinin inanç yapıları ve inanca konu olan varlıkları yorumlamaları daha seviyeli ve makul olacaktır. Bu nedenle farklı kültürlere sahip olan toplumlar aynı varlığa inansalar hatta inanca temel olan kaynaklardan eşit derecede faydalansalar bile inançları ve inandıkları varlıkları yorumlamaları farklı olacaktır.

Bireyin Allah'a kutsal metinlere dayanarak ve onlardan kendine delil çıkararak inanması da mümkün olabilir. Ancak bu şekilde imana gitmenin önünde bazı engeller olabilir. Çünkü bireyin önce bu metinlere inanması hatta bundan da önce Allah'ın varlığına inanması gerekir. Allah'ın varlığına inanmayan birinin kutsal metinlere inanması beklenemez. Ancak bu metinlerde geçen doğruları görerek ve böyle doğruların sıradan bir kaynaktan gelemeyeceğinden hareketle Allah'ın varlığını kabule yönelebilir. Her iki durumda da bireyin istidlâline iş düşmektedir.

Ancak bir peygamberin olması ve insanlara Allah'ın varlığını hatırlatması ve bunun için de insanların kabul edeceği deliller ortaya koyması insanları imana sevk etmede yeterli olabilir. Bu durumda bir peygamber çıkıp Allah'ın var olduğunu ispatlayabilir. Ancak unutulmaması gereken bir konu daha vardır ki, artık peygamber gelmeyecektir. Tabi ki bu görüş inananların görüşüdür. Mutlak olarak düşünüldüğünde yani bir peygamberin gelme imkanı göz önüne alındığında ise peygamberin de peygamber olduğu ispatlanmalıdır. Peki bu ispatlama nasıl olacak? Bir insanın sözünün doğruluğu nasıl ispatlanabilir? Genelde peygamberlerin gerçekliği mucizelerle ispatlanmıştır. Yani peygamber olduğunu iddia eden kişi, insanları ikna edecek deliller ortaya koymuştur. Bu deliller genelde insanların gücü dışında ve ancak insan üstü bir varlığın yapabileceği olgular olmuştur. Peygamberler bu mucize sayesinde Allah'ın var olduğunu ve kendilerinin de Allah'ın elçisi olduğunu ispatlamışlardır. Ancak bu olayların hangisinin gerçekte insan üstü bir şey olduğunu tespit de başlı başına bir sorun olmuştur. Nitekim insanların yapamayacağı şeyleri yapan, ister dahi isterse sihirbaz densin insanlar ortaya çıkmışlardır. Bu insanlar peygamberlik iddiasında bulunmuşlardır. Bu nedenle her olağanüstü olgu mucize olarak değerlendirilmemiştir. Onun mucize olması için belli şartları taşıması gerektiği kabul edilmiştir.

Bu nedenle her olağanüstü olay tek başına delil olamazlar. Ancak onların yeterli bir delil haline getirilmesi gerekir. İlk olarak bu olayı ortaya çıkaran kişinin peygamber olduğunu iddia etmesi gerekir. Yoksa bir iddiaya istinat etmeyen olağanüstü olaylar delil olmazlar. Çünkü bir iddiayı destekleme amacı yoktur. Dolayısıyla dahilerin buluşları mucize olarak kabul edilmez. İkinci olarak da sözlerinin doğruluğuna bu olayları delil göstermesi gerekir. Tabi ki bu olayı sözünün ardından yerine getiremez ise mucize olmaz. Üçüncüsü de bu olayları vasıtasız gerçekleştirmesi gerekir. Yani bu olayları ortaya koymada teknik imkanlardan yararlanmaması gerekir. Bu şartları taşıyan bir olay peygamber olduğunu iddia eden kişinin sözlerinin doğruluğuna delil olabilir. Bunun dışında iddiada bulunan kişinin

ahlak yapısı da önemlidir. Böyle bir iddiaya kalkışan insan sözüne güvenilir ve erdemli olmalı. Hatta insanların iyiliğine çalışmalı ve onları iyiliğe götürmeli.

Bir peygamber döneminde yaşayan ve mucizeleri gözleriyle gören insanların inanması mümkün ve hatta tabiidir. Ancak nübüvvet döneminden sonra yaşamış ve bu mucizelere şahit olamayanların durumu daha zordur. Onlar sadece böyle olayların var olduğunu haber vasıtasıyla öğrenmektedir. Haberlerle bir şeye inanmanın zorluğu açıktır. Ancak bu haber tevatür derecesine ulaşır ve insanların çoğunluğu bu olayların varlığını tasdik ettikleri zaman iş biraz daha kolaylaşabilir.

Artık birey için Kur'an ve peygamberin mucizeleriyle inandırılmış toplumun haberlerinden başka bir delil kalmamaktadır. Bunun dışında bir de tabiat olaylarına bakarak Allah'ın varlığına hükmetme vardır. Bunlar dışında bireyi imana sevk edecek bir delil yoktur. Kişinin bu kaynaklardan delil çıkararak Allah'ın varlığına gitmesi ve onun dinine inanması için kendi çevresinin ve kültürünün seviyesi belirleyici olacaktır. Bu nedenle bireylerin iyi yetiştirilmesi ve iman yönünde onlara yardımcı olunması gerekir. İnanan toplumlar içinde bunun belki de gereği hissedilmeyebilir ancak inanmayan ya da inancı farklı bir toplumda dünyaya gelip yetişmiş birey için doğru yolu bulması o kadar da kolay değil.

Bütün bu zorlukları aşır ta imanla ulaşan kişi gerçekten başarılıdır. Bu başarısı eğer inanmayan bir toplumun içinden geldiye fevkaladedir. İnanan toplum içinde yetişen kişi her ne kadar olsa da diğerine göre şanslıdır.

KAYNAKÇA

- Bağceci, Muhittin, İman ve Allah'ın Varlığının İsbâtı, Kayseri, ts.
 Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkahir b. Tahir, el-Fark Beyne'l-Fırak, (Mezhepler Arasındaki Farklar) Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul, 1991.
 Bakillânî, Ebu Bekir Muhammed, Kitâbü Temhidü'l-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil, (Nşr. Richard J. Mc. Carthy, S. J.), Beyrut, 1987.
 el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, es-Sahih, İstanbul, 1985.
 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, Mısır, 1303.
 el-Cürcânî, Seyyid Şerif, Şerhu'l-Mevakif, İstanbul, ts.
 Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah, Kitâbü'l-İrşâd, (Tah. Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdülmümin Abdulhamid), Mısır, 1950.
 Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, el-Lum'a fi'r-Red ala Eh'iz-Zeyğ ve'l-Bid'a, (Nşr. Richard J. Mc. Carthy, S. J.), Beyrut, 1952.
 Eş'arî, Makalâtü'l-İslamiyyîn, (Tah. Helmut Ritter), Beyrut, 1980.
 Gölcük, Şerafettin, Din ve Toplum, Konya, 2000.
 Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Sözlüğü, İstanbul, 1982, s. 185.
 İbn Hümmâm, Kemâlüddin, Kitâbü'l-Müsâyere, İstanbul, 1979.
 Kılavuz, Ahmet Saim, İman Küfür Sınırı, İstanbul, 1996.
 Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, (Tah. Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979.
 Müslim, Ebû'l-Huseyin Müslim el-Haccâc b. Müslim, es-Sahih, İstanbul, 1885.
 Neseî, Ebû'l-Muin Meymun b. Muhammed, Tabsitü'l-Edille, (Tah. Hüseyin Atay), Ankara, 1993.
 Özcan, Hanefi, Epistemolojik Açından İman, İstanbul, 1992.
 Taftazânî, Sa'düddin Mesud b. Ömer, Şerhü'l-Makasid, İstanbul, ts.